

Neoliberalisme als politieke filosofie

Rutger Claassen

in: Marin Terpstra (red.),
 Oneenigheid en gemeenschap.
 Basisboek politieke filosofie
 (Boom Amsterdam, 2012)

De afgelopen decennia hebben veel staten in westerse landen een politiek van privatisering, liberalisering, marktwerking en deregulering gevoerd. Ik zal deze politiek kortweg een 'neoliberale politiek' noemen. Het klimaat voor deze politiek werd geschapen in de jaren tachtig van de twintigste eeuw. Na twee oliecrises en een aanhoudende periode van lage economische groei zagen staten zich genoodzaakt fors te bezuinigen. Het neoliberalisme kreeg nog meer de wind in de rug na de val van de Berlijnse muur, in 1989. De vrije markt had gewonnen van de planeconomie, zo was de algemene gedachte. Alle reden om die markt uit te breiden en nog bestaande belemmeringen af te bouwen. Nu, na enkele jaren van financiële crises en staatsingrijpen in de economie, staat het neoliberale gedachtegoed in een kritischer licht.

In deze bijdrage zal ik geen historische of empirische analyse van het neoliberalisme geven. Ik zal niet de vraag beantwoorden hoe het neoliberalisme ontstond, waarom het zo'n invloed heeft gekregen en of het in alle opzichten heeft gezegevierd.¹ In plaats daarvan concentreer ik me op een politiek-filosofische interpretatie van het neoliberalisme. Vaak doet het neoliberalisme zich voor als een puur economische, bijna technische doctrine. Maar, zoals ik zal laten zien, het neoliberalisme rust – net als elk ander politiek program dat de samenleving wil herscheppen – op politiek-filosofische aannames. Maar welke aannames zijn dat? Om die

¹ Zie bijv. Dieter Plehwe en Philip Mirowski, *The road from Mont Pelerin. The making of the neoliberal thought collective*. Cambridge, MA (Harvard University Press) 2009; David Harvey, *A brief history of neoliberalism*. Oxford (Oxford University Press) 2005; John Braithwaite, *Regulatory capitalism*. Cheltenham, UK (Edward Elgar) 2008.

vraag te beantwoorden zal ik gebruikmaken van de teksten van de twee grote namen van het neoliberalisme: Friedrich Hayek en Milton Friedman.² Hoewel zij beide primair econoom waren, hebben ze ook algemenere, meer filosofische geschriften geschreven. Hun teksten zijn vaak polemisch van karakter, wat deels verklaard moet worden uit de historische context. Zij schreven in een tijd (grotendeels de jaren vijftig tot zeventig) waarin het Oosten communistisch was en in het Westen een sterke verzorgingsstaat werd uitgebouwd. Tegen beide trends in probeerden Friedman en Hayek de zegeningen van de vrije markt centraal te stellen.

Eerst zal ik bespreken wat de neoliberale politiek precies inhoudt (23.2). Dan zal ik betogen dat twee aannames in het spel zijn: neoliberalen hanteren een bepaald vrijheidsideaal (23.3) en een bepaalde opvatting van economische orde (23.4). Ten slotte zal ik deze aannames samenbrengen en laten zien dat zij onderling met elkaar op gespannen voet staan. Wanneer we die spanning proberen op te lossen door een of beide aannames te laten vallen, betekent dat echter het einde van het neoliberalisme. Automatisch opent zich een weg voor een constructieve rol van de staat in de economische orde (23.5).

23.1 NEOLIBERALE POLITIEK

Bijna niemand noemt zichzelf liberaal. De term heeft de bijklank van een scheldwoord en lang werden degenen die 'het neoliberalisme' aanklaagden als ideologen van extreem-links weggezet die spoken zagen. Inmiddels wordt echter steeds meer erkend dat het neoliberalisme wel degelijk bestaat en zelf hoogst ideologische karaktertrekken heeft. De kortste omschrijving is dat het neoliberalisme de samenleving wil herorganiseren volgens het sjabloon van de vrije markt. Vanuit deze definitie kunnen we de verschillende programmaonderdelen van het neoliberalisme begrijpen.³

² Ik laat de (in de actuele politiek in de Verenigde Staten enorm invloedrijke) Ayn Rand, met haar neoliberale roman *Atlas Shrugged*, hier buiten beschouwing. Zie voor een analyse daarvan Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*. Rotterdam (Lemniscaat) 2010. Overigens legt de weergave van Hayek in dit artikel de nadruk op de aspecten die door latere neoliberalen zijn overgenomen. Zijn werk bevat naast de hier besproken passages ook de nodige passages waaruit een genuanceerder beeld over de taken van de staat spreekt dan in het neoliberalisme past.

³ Zie voor een definiëring van het neoliberalisme Philip Mirowski, 'Defining neoliberalism', in: Plekwe en Mirowski (red.), *The road from Mont Pelerin* (noot 1), en voor het normatieve denken over de markt Alan Buchanan, *Ethics, efficiency, and the market*. Oxford (Clarendon Press) 1985.

Deregulering verwijst naar het verminderen of opheffen van regels die een bepaalde markt beperken. Neoliberalen erkennen dat er bepaalde regels nodig zijn om markten goed te laten functioneren en dat daarvoor de staat nodig is. De staat moet met name eigendomsrechten garanderen (niemand mag stelen wat van mij is) en in geval van conflicten op de markt conflictbeslechting regelen (rechtbanken). Maar op basis van deze ordenende regels moet de markt verder zo vrij mogelijk kunnen opereren. Andere doeleinden dan het goed functioneren van de markt zelf zijn in principe geen reden voor regulering. Het vrije spel van vraag en aanbod dient de prijs van goederen en diensten te bepalen. Beperkingen daarvan moeten worden weggenomen. Deregulering kan op allerlei zaken betrekking hebben. Sommige regels beperken het prijsmechanisme door bepaalde prijzen niet toe te staan (bijvoorbeeld het minimumloon). Andere regels beperken de markt tot bepaalde tijdstippen (winkelsluitingstijden). Weer andere regels leggen producenten allerlei (soms kostbare) extra verplichtingen op, bijvoorbeeld om informatie te geven over hun producten (denk aan regulering van informatie op etiketten).

Waar er bij deregulering al een markt is en het erom gaat deze van haar 'ketenen' te ontdoen, gaat het bij privatisering en liberalisering om het creëren van markten die er voorheen niet waren. Beide gaan vaak samen. In de jaren tachtig en negentig zijn veel zogenoemde nutsvoorzieningen (energie, openbaar vervoer, telefonie, post enzovoort) geprivatiseerd. Privatisering heeft betrekking op de verkoop door de staat van staatsbedrijven, zodat die gewone private bedrijven worden. Privatisering draait dus om een eigendomsoverdracht. Grote bedrijven in cruciale sectoren, die in de loop van de tijd in overheidshanden waren gekomen, worden op de markt gebracht. Daarbij ontstaat echter niet vanzelf een concurrerende markt. Vaak waren de staatsbedrijven immers monopolist. De ontbrekende stap is liberalisering: het openstellen van de markt voor nieuwe spelers, die met de voormalige monopolist gaan concurreren. Pas dan is een volledige markt gecreëerd.

Na de liberalisering van de nutsbedrijven is nu de vraag in hoeverre ook sectoren als onderwijs, zorg en welzijn aan liberalisering moeten worden onderworpen. In die sectoren zijn veel aanbieders al van oudsher private partijen (scholen, ziekenhuizen en dergelijke), die met elkaar concurreren in die zin dat 'klanten' (zoals patiënten en leerlingen)

kunnen kiezen naar welke aanbieder ze gaan. Die aanbieders zijn echter vaak als stichtingen georganiseerd en hebben geen winstoogmerk. In veel sectoren waren er bovendien van oudsher min of meer vaste tarieven, die door een beroepsorganisatie werden vastgesteld (denk aan notarissen). Liberalisering betekent hier bijvoorbeeld het opheffen van vaste tarieven (zodat aanbieders met elkaar 'op de prijs' gaan concurreren) en het toestaan van winsten en investeringen van derde partijen (aandeelhouders) in de organisatie.

Een derde programmaonderdeel van het neoliberalisme is om de staat ook in zijn derde economische rol terug te dringen: het *herverdelen* van inkomen en vermogen. Een aanzienlijk deel van het overheidsbudget bestaat uit herverdeling: uitkeringen bij werkloosheid, ziekte, ouderdom en andere risico's vormen een groot deel, maar ook subsidies voor private activiteiten behoren hiertoe. Neoliberalen willen ook dit tot een minimum beperken. Het beroep op uitkeringen moet worden verlaagd, door mensen meer 'eigen verantwoordelijkheid' toe te dichten voor hun economische lot. In de praktijk komt dat erop neer dat het risico bij de markt moet worden gelegd. Mensen zouden zelf een private verzekering moeten sluiten om zich tegen deze risico's te wapenen. Subsidies zijn al evenzeer verdacht. Waarom moeten organisaties gesponsord worden als er in de markt zelf niet voldoende vraag naar hun producten is? (Denk aan de bezuinigingen van het kabinet Rutte op de kunstsubsidies.)

Tot zover de meest kenmerkende onderdelen van het neoliberale programma.⁴ In al deze verschijningsvormen staat dezelfde gedachte centraal: de rol van 'het publieke' moet kleiner worden en de rol van 'het private' groter.⁵ De samenleving moet worden ingericht als één grote markt. Welke redenen zijn er gegeven om dit programma te verdedigen?

4 Ik heb in deze paragraaf noodgedwongen een aantal elementen buiten beschouwing gelaten, zoals de neoliberale visie op de monetaire politiek en de internationale politiek, de houding ten opzichte van vakbonden, de interne organisatie van de staat.

5 Niet alles wat *privaat* is, is markt. Tussen staat en markt is er nog een derde sfeer van 'informele arrangementen', wel *privaat* maar niet *commercieel*. De typische neoliberal zal er geen probleem mee hebben als mensen na een bezuiniging op de publieke financiering van de kinderopvang *niet* commerciële zorg inkopen, maar zelf voor hun eigen of elkaars kinderen *gratis* zorgen. Maar over het algemeen staat toch de markt centraal als tegenbeeld van de overheid. Dat komt omdat de markt vanuit liberaal perspectief over voordelen beschikt die informele arrangementen ontberen. Markten leiden tot de ultieme vrijheid (terwijl informele banden tussen mensen vaak verstikkend kunnen zijn) en markten zijn over het algemeen efficiënter dan informele oplossingen. Hoewel de neoliberal in zijn kruistocht tegen de staat de rest van het *privaat* gedooft, is zijn ideale samenleving een netwerk van commerciële banden tussen mensen.

23.2 HET VRIJHEIDSBEGRIP

Een eerste assumptie betreft het neoliberale vrijheidsbegrip. Neoliberalen hangen net als sommige andere liberalen een negatief vrijheidsbegrip aan. Vrijheid betekent het maximaal gevrijwaard zijn van inbreuken door anderen op de handelingen die je als individu wenst uit te voeren. Negatieve vrijheid is de vrijheid om ongestoord je eigen plan te trekken (zie 3.5.2).

De staat is ten dele een waarborg voor ieders vrijheid, omdat hij ons beschermt tegen inbreuken van onze medeburgers. Daarom is een minimale staat gerechtvaardigd, die zijn burgers bescherming biedt tegen aanvallen van anderen.⁶ Het zijn voornamelijk de taken van politie, justitie, en defensie die daartoe dienen. Alle andere taken zijn verdacht, omdat zij voor hun legitimatie een positiever vrijheidsconcept nodig hebben. Bijvoorbeeld uitgaven voor zorg en onderwijs hebben tot doel burgers te helpen om autonoom te leven. Voor neoliberalen verschijnt de staat hier als een bedreiging van de negatieve vrijheid. Op basis van een puur negatief vrijheidsbegrip zouden burgers zelf hun onderwijs en zorg moeten regelen, al dan niet op de markt.

23.2.1 Het libertarische vrijheidsbegrip – In deze verdediging van negatieve vrijheid en afwijzing van positieve vrijheid komt het neoliberalisme overeen met de in de politieke filosofie bekende stroming van het 'libertarisme'. Maar het neoliberalisme (in ieder geval zoals we dat bij Hayek en Friedman vinden) verdedigt de negatieve vrijheid op andere gronden. De libertarische verdediging van negatieve vrijheid is *moreel* van aard. Individuen hebben van geboorte af aan een aantal individuele vrijheidsrechten, die in principe niemand mag schenden. De staat is wel legitiem omdat hij deze vrijheidsrechten dient te beschermen en te eerbiedigen. Elke andere activiteit is echter een schending van wat libertariërs *self-ownership* noemen. Mensen hebben niet alleen rechten op vrijwaring van inbreuken op hun eigen lichaam en geest. Zij zijn volgens libertariërs ook eigenaar van hun eigen talenten. Zij hebben daarom ook recht op de vruchten van hun talenten, dat wil zeggen de

⁶ Robert Nozick, *Anarchy, State, and Utopia*. Oxford (Blackwell) 1974.

economische productie die zij daarmee tot stand brengen. De staat die deze vruchten van ons afpakt om ze aan anderen te geven is dan ook moreel gesproken niet veel beter dan een dief. Dat anderen toevallig weinig talenten hebben en daarom een miserabel leven leiden, is voor de libertariër geen geldig argument voor staatsingrijpen. Iedereen met veel talenten mag iets doneren aan de armen, maar dat kan alleen op basis van vrijwilligheid gebeuren. Belastingheffing voor dit doel is uit den boze. De libertariër accepteert de sociale ongelijkheid die hiervan het gevolg is als rechtvaardig en bekritiseert egalitaristische impulsen om de uitkomsten van het vrijemarktproces te corrigeren. De grondslag van dit argument is dus sterk geënt op een morele visie op een rechtvaardige samenleving als een samenleving van 'zelf-eigenaren'.

23.2.2 Het neoliberale vrijheidsbegrip – In tegenstelling tot deze libertarische rechtvaardigheidstheorie benadrukken zowel Friedman als Hayek dat we moeten afzien van een beoordeling van marktuitskomsten in termen van rechtvaardigheid. Marktuitskomsten zijn rechtvaardig noch onrechtvaardig.⁷ Ze zijn simpelweg goed om andere, namelijk economische en politieke redenen.

Ten eerste is daar de *economische* vrijheid. Milton Friedman schrijft in het openingshoofdstuk van zijn klassieker *Capitalism and Freedom*, dat een vrije markt goed is omdat economische vrijheid waardevol in zichzelf is. In een vrije markt, zo stelt Friedman, 'wordt de consument beschermd tegen dwang van de verkoper door de aanwezigheid van andere verkopers met wie hij kan handelen. De verkoper wordt beschermd tegen dwang door de consument door de andere consumenten aan wie hij kan verkopen.'⁸ In een concurrerende markt kan niemand macht over anderen uitoefenen. Hayek benadrukt hetzelfde wanneer hij stelt dat op de markt niemand zijn eigen doelen aan die van anderen ondergeschikt hoeft te maken. De markt is uniek omdat wij daarin ieder ons eigen doel kunnen volgen, en toch in vrede met anderen kunnen leven.⁹ De waarde van de vrijheidservaring op de markt (geen externe dwang) wordt hier dus losgekoppeld van de idee

7 Milton Friedman, *Capitalism and Freedom* (1962). Chicago (The University of Chicago Press) 2002, pp. 164-165; Friedrich A. Hayek, 'The mirage of social justice', in: Idem, *Law, Legislation and Liberty. A new statement of the liberal principles of justice and political economy*. Londen (Routledge) 1982, p. 126.

8 Friedman, *Capitalism and Freedom*, p. 14.

9 Hayek, 'The mirage of social justice' (noot 7), pp. 109-113.

van een oorspronkelijk moreel recht op de opbrengsten van het eigen handelen.

Daarnaast is er het verband tussen de vrije markt en *politieke* vrijheid. De vrije markt heeft volgens Friedman het voordeel dat zij ervoor zorgt dat economische welvaart uit de handen van de staat blijft. Het spookbeeld is dat van een staat die economische en politieke macht in één hand combineert. Dat leidt tot tirannie. In een vrije samenleving kunnen rijke eenlingen altijd een politieke tegenbeweging steunen; zelfs die van het communisme. Probeer daarentegen in een communistische samenleving maar eens om het kapitalisme te promoten!¹⁰ De historische achtergrond waarin Friedman dit argument inbracht is die van de Koude Oorlog, waarin kapitalistische en communistische landen onverzoenlijk tegenover elkaar stonden.¹¹ Deze angst voor politieke onderdrukking is natuurlijk een algemeen liberaal thema. Als er één ding is dat alle liberalen verbindt is het hun gehechtheid aan de rechtsstaat, met als centraal element daarin de bescherming van ieders burgerlijke vrijheden. Het specifiek neoliberale is het geloof dat de vrije markt essentieel is om deze liberale politieke orde overeind te houden.

De praktijk is natuurlijk minder scherp dan de leer. In de politieke praktijk halen neoliberale politici en activisten natuurlijk ook vaak elementen uit libertarische theorieën aan. Maar bij de grondleggers van het neoliberalisme vinden we een eigenstandige benadrukking van de waarde van economische vrijheid en politieke vrijheid. Een tweede lijn in het neoliberale denken is echter minstens zo belangrijk: de waarde van een vrije markt voor de schepping van welvaart.

23.3 NEOLIBERALE ECONOMISCHE THEORIE

De tweede assumptie van het neoliberalisme is dat een vrije markt de grootst mogelijke welvaart realiseert. Als we dit argument ontleden, zijn er twee cruciale premissen: (1) ieder individu dient de bevrediging van zijn individuele preferenties voor goederen en diensten na te kunnen

¹⁰ Friedman, *Capitalism and Freedom*, p. 16.

¹¹ Zie ook Friedrich A. Hayek, *The Road to Serfdom* (1944). Chicago (The University of Chicago Press) 1994.

streven (normatieve premisse) en (2) de vrije, zelfregulerende markt is het best in staat om die preferenties te bevredigen (empirische premisse).

23.3.1 Normatieve en empirische onderbouwing – De normatieve premisse is in feite niets anders dan het verdedigen van het idee van consumentensoevereiniteit: 'de klant is koning'. De economie dient diens individuele wensen en verlangens als leidraad te nemen voor de productie. Het individu weet namelijk het best wat voor hem de meeste welvaart oplevert. In filosofische termen leunt dit idee op het utilisme als morele theorie. Wat telt is de maximalisering van nut, en de preferenties van individuen zelf zijn de beste indicator van wat hun nut zal opleveren. In de economie wordt het utilistische ideaal vaak vertaald in termen van zogenoemde 'Pareto-verbeteringen'. Als we ons een begintoestand voorstellen waarin twee individuen, A en B, allebei een bepaald nutsniveau bereikt hebben, dan is elke vervolgoestand (moreel) goed waarin A en/of B een hoger nutsniveau bereikt, maar in ieder geval geen van beiden minder nut heeft. Een Pareto-verbetering is dus een situatie waarin een van beiden (of, indien mogelijk, allebei) zijn positie verbetert, zonder dat dit ten koste gaat van de ander.

Dit is van rechtstreeks belang voor de empirische premisse. De veronderstelling is namelijk dat op een goed functionerende markt beide partijen in een markttransactie hun nut verbeteren. De garantie daarvoor is dat beide vrijwillig met elkaar handelen. Wie zou immers iets doen als dit tegen zijn eigen belang in zou gaan? We zien hier dus dat de vrijheid op de markt volgens de neoliberalen een garantie biedt voor het welvaart verhogende karakter van markttransacties. Negatieve vrijheid en welvaartsmaximalisatie zijn met elkaar verbonden. Hiertegenover staat ingrijpen in de markt door de staat. Als de staat marktuitskomsten corrigeert, bijvoorbeeld door deze te belasten en de opbrengsten daarvan aan een bepaalde groep te geven, dan zullen na afloop sommigen erop vooruitgaan (de ontvangers van de uitkering), maar ten koste van anderen (de nettobetalers). Neoliberalen wijzen er dan ook graag op dat er dwang nodig is om zo'n transactie tot stand te brengen. Niemand betaalt immers vrijwillig belasting.

23.3.2 De spontane orde van concurrentie – Hierboven schreef ik dat Pareto-verbeteringen op een 'goed functionerende markt' tot stand

komen. Kenmerkend voor het neoliberalisme is de overtuiging dat een markt het best functioneert als ze met rust wordt gelaten. De markt is een zelfregulerend mechanisme. De 'invisible hand'-doctrine van Adam Smith is hiervan het archetype: als iedereen zijn eigen belang nastreeft, komt 'als vanzelf' (dat wil zeggen via het automatisch functionerende prijsmechanisme) de grootst mogelijke welvaart tot stand.¹² Hayek gebruikt voor de verdediging van deze gedachte het idee van een 'spontane orde'. Maatschappelijke ordening heeft geen centrale aansturing nodig, maar kan – net als de evolutie van biologische soorten of de evolutie van de taal – ook zonder aansturing tot stand komen, door de ongecoördineerde inbreng van alle deelnemers.¹³ De markt is zo'n vorm van spontane orde. Het centrale principe is dat van concurrentie. Door te concurreren krijgen alle marktdeelnemers een stimulans om scherp te onderhandelen en het maximale te halen uit bestaande productietechnieken, maar ook om te innoveren en nieuwe technieken te ontdekken.¹⁴

In zijn politiek-filosofische hoofdwerk *The Constitution of Liberty* zien we de koppeling tussen negatieve vrijheid en economische welvaart op exemplarische wijze terugkomen. Kenmerkend is de volgende passage:

De zaak van de individuele vrijheid berust hoofdzakelijk op de erkenning van de onontkoombare onwetendheid van ons allen met betrekking tot een groot aantal factoren waarvan het bereiken van onze doelen en welvaart afhangt [...]. Vrijheid is essentieel om ruimte te laten voor het onvoorzienbare en onvoorspelbare [...]. Omdat elk individu zo weinig weet en, in het bijzonder, omdat we zelden weten wie van ons het best weet, vertrouwen we op de onafhankelijke en concurrerende inspanningen van velen om de vervaardiging te stimuleren van die dingen die we zullen wensen wanneer we ze eenmaal zien.¹⁵

De waarde van vrijheid ligt hier dus in de *economische* opbrengst van vrijheid: ze leidt tot de grootst mogelijke hoeveelheid welvaart. De

¹² Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (1776). New York (The Modern Library) 1994.

¹³ Friedrich A. Hayek, 'Rules and order', in: Idem, *Law, Legislation and Liberty* (noot 7), pp. 35-54.

¹⁴ Hayek, 'The mirage of social justice' (noot 7), pp. 115-120.

¹⁵ Idem, p. 29.

centrale bewering om dit economische argument te schragen is *epistemologisch*: we weten niet wat de grootst mogelijke hoeveelheid welvaart tot stand zal brengen. Daarom kunnen we beter alle routes openhouden en iedereen laten proberen innovaties tot stand te brengen waarvan uiteindelijk iedereen profiteert. De historische achtergrond is ook hier weer die van de Koude Oorlog. Hayek wilde benadrukken dat de centrale planeconomie van communistische landen in economisch opzicht inferieur was aan de westerse vrijemarkteconomie.¹⁶ Hayek laat er geen misverstand over bestaan dat de (meer dan minimale) staat de grootste bedreiging is voor de welvaart. Wanneer de staat probeert de welvaartsproductie rechtstreeks te dicteren, wordt innovatie juist ondermijnd. Nieuwe ideeën, technieken en werkwijzen floreren alleen bij de gratie van een onbelemmerde ruimte om te experimenteren.

23.4 DE HOUDBAARHEID VAN HET NEOLIBERALE PROGRAMMA

De ambitie van het neoliberalisme heb ik eerder weergegeven in termen van het 'neoliberale programma' (23.2). De innerlijke kern daarvan kunnen we in twee stellingen samenvatten: (1) de markt kan het model zijn voor een *alomvattende* regulering van het sociale leven, en (2) de staat heeft daarom een *louter* faciliterende rol. De vraag is of het neoliberalisme als politiek programma dat de markt tot het uiterste drijft en de staat minimaliseert, houdbaar is. Die houdbaarheid kunnen we op twee manieren testen.

We kunnen kijken naar de houdbaarheid van de verschillende onderdelen van de onderliggende politieke filosofie. Hayek en Friedman hebben ook nuanceringsen aangebracht op de uitgangspunten die ik hiervoor uiteenzette, maar de kern van hun geschriften lijkt toch de hier weergegeven gedachtegang te zijn.¹⁷ Alle onderdelen hiervan zijn punt voor punt betwistbaar. Er is een uitgebreide literatuur waarin zowel de normatieve uitgangspunten als de meer empirische bewe-

¹⁶ Zie voor een vergelijkbaar argument Milton Friedman en Rose Friedman, *Free to Choose*. San Diego/New York (Harcourt) 1980, pp. 11-20.

¹⁷ De nuanceringsen in hun werk lijken eerder ad-hoc toevoegingen (concessies) ten opzichte van die radicale kern.

ringen zijn bekritiseerd: de afwezigheid van macht op de markt;¹⁸ het verband tussen staatsingrijpen in de economie en politieke tirannie;¹⁹ nut en preferenties als leidende beginselen voor de economie;²⁰ de gelijkstelling van welvaart en welzijn;²¹ het automatische verband tussen markten en welvaartsmaximalisatie.²²

Alleen als het neoliberalisme al deze kritiek kan afwenden, kan het zijn ambitie waarmaken. Hier ontbreekt de ruimte om deze route te vervolgen. Daarom kies ik een bescheidener route en probeer in deze paragraaf de voornaamste punten samen te vatten van de kritiek op de mogelijkheid het neoliberale programma in de praktijk uit te voeren. Zoals ik zal proberen te laten zien, doemen uit een dergelijke praktische kritiek op de uitvoerbaarheid van het neoliberale programma uiteindelijk ook de contouren op van een kritiek op de coherentie van de politiek-filosofische stellingen (zoals hiervoor uiteengezet) die als verdediging onder dit programma liggen.

23.4.1 Kritiek op het neoliberale programma – Michel Foucault heeft in zijn analyse van het neoliberalisme overtuigend de gevolgen van een ver doorgevoerd marktdenken laten zien. Zo bespreekt hij wat er gebeurt als mensen uitsluitend nog worden gezien als grondstof voor de economie, als 'human capital'. Alle tijd en energie die mensen in elkaar steken (bijvoorbeeld ouders in hun kinderen), moeten dan worden gezien als een investering die zich in de productiviteit van mensen uitbetaalt. Wat niet productief is, telt niet. Alle politiek, van opvoeding en onderwijs tot gezondheidszorg en migratie, moet bekeken worden door de bril van de toegevoegde waarde van de economie.²³ Ook het sluiten van een huwelijk en het straffen van criminelen worden nu economische handelingen, waarin kosten tegenover baten moeten worden afgewogen. Zo zijn inspanningen om de strafwet te handhaven kost-

18 Bijv. Samuel Bowles en Herbert Gintis, 'Contested Exchange. New microfoundations for the political economy of capitalism', *Politics & Society*, 18 (1990), pp. 165-222.

19 Bijv. Sheri Berman, *The Primacy of Politics. Social democracy and the making of Europe's twentieth century*. Cambridge (Cambridge University Press) 2006.

20 Bijv. Amartya Sen, *Commodities and Capabilities*. Oxford (Oxford University Press) 1985.

21 Bijv. L.W. Sumner, *Welfare, Happiness, & Ethics*. Oxford (Oxford University Press) 1996; Richard Layard, *Happiness. Lessons from a new science*. New York (Penguin) 2005.

22 Bijv. Joseph Heath, 'The benefits of cooperation', *Philosophy & Public Affairs*, 34 (2006), nr. 4, pp. 313-351; Peter A. Hall en David Soskice, 'An introduction to varieties of capitalism', in: Peter A. Hall en David Soskice (red.), *Varieties of Capitalism. The institutional foundations of comparative advantage*. Oxford (Oxford University Press) 2001.

23 Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France 1978-1979*. Engelse vert. door Graham Burchell, New York (Palgrave Macmillan) 2008, pp. 223-233.

baar en moeten ze permanent worden afgewogen tegen de kosten van criminaliteit. Wanneer de laatste lager zijn dan de eerste, is vervolging niet meer economisch rationeel.²⁴

De inconsistentie van deze tot het uiterste doorgevoerde economische rationaliteit bestaat erin dat markten beperkingen nodig hebben om goed te kunnen functioneren. Beperkingen zijn zowel nodig van staatswege (regulering) als in moreel opzicht. De kredietcrisis van 2008 is slechts het recentste voorbeeld van een situatie waarin zelfregulerende markten een neiging hebben zichzelf te gronde te richten. Financiële markten waren in de jaren negentig sterk gedereguleerd, met als gevolg dat complexe en risicovolle transacties mogelijk werden, die op lange termijn op drijfzand gebaseerd bleken te zijn. Neoliberalen erkennen de noodzaak van regulering van eigendomsrechten, maar de regulering en het toezicht waar het hier om gaat, gaan verder: bonus- en aan banden leggen, bepaalde financiële transacties verbieden, kapitaal-eisen stellen aan banken, banken opsplitsen, financiële transacties belasten. Het 'zelfregulerende' vermogen van markten is een mythe.

Minstens zo interessant is het feit dat de markt morele begrenzingsnodig heeft. Markten drijven op vertrouwen, maar kunnen zelf dat vertrouwen niet genereren.²⁵ De moraal van de markt zelf is gebaseerd op de heilzame werking van eigenbelang. Het risico dat dit met zich meebrengt is dat iedereen op de markt de ander probeert te misleiden. De verkoper van groente is beter uit als zijn klant denkt dat hij één kilo appels koopt, terwijl de hoeveelheid in werkelijkheid slechts 800 gram is. Ook de verkoper van tweedehandsauto's heeft baat bij een rooskleurige voorstelling van de staat van zijn handelswaar. Om de markt te laten functioneren hebben mensen echter vertrouwen in elkaar nodig: vertrouwen dat zij niet misleid worden. De staat kan een deel van dat vertrouwen genereren door regels op te leggen (bijvoorbeeld Bovaggarantie op auto's). Maar omdat de staat niet overal kan zijn, moeten mensen zelf ook een interne drijfveer hebben om eerlijk te handelen. Waar deze interne motivatie helemaal weg is, dreigt de markt zichzelf te vernietigen.²⁶

Dat brengt ons op de rol van de staat als louter faciliterend. In zijn invloedrijke werk *The Great Transformation* uit 1944 betoogde Karl Po-

²⁴ Idem, pp. 245-246, 248-260.

²⁵ Fred Hirsch, *Social Limits to Growth* (1976). Lincoln, NE: www.iUniverse.com (1999).

²⁶ Albert Hirschman, 'Rival interpretations of market society. Civilizing, destructive, or feeble?', *Journal of Economic Literature*, 20 (1982), nr. 4, pp. 1463-1484.

lanyi al dat een eerdere fase van vermarkting en globalisering (in de negentiende eeuw) als vanzelf sterke tegenbewegingen opriep²⁷ om de nodige politieke en morele begrenzings aan de markt op te leggen. Polanyi draait in feite de stelling van neoliberalen om. Zoals we hierboven zagen presenteren neoliberalen de markt als een vorm van spontane orde en de staat als een kunstmatige en gevaarlijke instantie. Volgens Polanyi is juist het afdwingen van een pure 'marktmaatschappij' een utopisch programma dat alleen kan slagen als het door de staat (en in toenemende mate door internationale organisaties) wordt opgelegd en afgedwongen. De politieke en morele tegenbewegingen komen juist spontaan tot stand. Vele auteurs wijzen er ook nu op dat neoliberale economen, waar zij bij de voorbereiding van beleid betrokken worden, juist op een sterk sturende rol van de staat aandringen.²⁸ Kenmerkend voor het neoliberalisme in de mondiale praktijk is dat het gebruik maakt van momenten van crisis om radicale hervormingen door te duwen, vaak tegen de zin van bevolkingen in.²⁹

23.4.2 Innerlijke strijdigheid van het neoliberalisme – Wij kunnen deze paradox (marktsamenleving vereist sterke staat) in het hart van het neoliberalisme ook zien als de uitdrukking van een spanning tussen de twee assumpties die hier centraal hebben gestaan. De ene lijn in het neoliberalisme, waarin vrijheid als intrinsieke waarde centraal staat, ziet af van elke beoordeling van de uitkomsten van de markt. De andere lijn, waarin welvaart centraal staat, beoordeelt echter marktuitskomsten wel. Polanyi's spontane tegenbewegingen kunnen we zien als de uitdrukking van de wens van burgers om de markt op haar uitkomsten te beoordelen: doet de markt wat goed voor ons is? Als we bijvoorbeeld stellen: 'de huizenmarkt zit in het slop', dan oordelen we over het totaal aan transacties en prijzen. Vanuit de markt zelf geredeneerd kan deze niet 'in het slop' zitten: er zijn alleen maar wisselende aantallen goederen die onder wisselende prijzen van eigenaar verwisselen, alles op vrijwillige basis. Wanneer we de uitkomsten goed of slecht noemen (om bijvoorbeeld de ineenstorting van een financiële markt als 'pro-

27 Karl Polanyi, *The Great Transformation. The political and economic origins of our time* (1944). Boston (Beacon Press) 2001.

28 John Gray, *Zwarte mis. Apocalyptische religie en de moderne utopieën*. Amsterdam (Ambo) 2007, pp. 131-132; John Gray, *Vals ochtendlicht. De keerzijde van globalisering*. Amsterdam (Ambo) 2004, pp. 49-89.

29 Naomi Klein, *The Shock Doctrine. The rise of disaster capitalism*. Londen (Penguin) 2007.

blematisch' te kwalificeren), leveren we een *publieke* beoordeling van het functioneren van de markt. Dan geven we impliciet al toe dat de marktvrijheid niet het laatste woord kan hebben, en is het niet ver meer naar een voorstel voor ingrijpen door de staat.

Deze publieke beoordeling geeft het laatste woord aan de democratie. Vele filosofen hebben betoogd dat de hoogste vorm van vrijheid de 'publieke vrijheid' is, het vermogen om als burgers collectief over het lot van de natie te beslissen. Deze collectieve vrijheid, dit democratisch vermogen, wordt door neoliberalen stelselmatig lager beoordeeld dan de negatieve vrijheid.³⁰ Als democratische vrijheid al van belang is, dan alleen om de geaggregeerde belangen van de burgers (opgevat als marktdeelnemers) te dienen. Frank Ankersmit heeft er terecht op gewezen dat precies deze opvatting van de staat het neoliberalisme vanuit democratisch oogpunt zo onverteerbaar maakt.³¹ Terwijl het neoliberalisme de staat nodig heeft om zijn programma door te voeren, geeft het tegelijkertijd een reductionistische visie op de legitimatie van de staat. Daarmee verdwijnt het besef achter de horizon dat de neoliberale maatschappijopvatting er maar één te midden van vele is, die in een democratische arena tegen andere opvattingen zal moeten worden afgewogen. Die afweging zelf kan niet op neoliberale gronden geschieden, als ware de politiek zelf een markt.

Dit alles neemt niet weg dat marktwerking een goed idee kan zijn. Niets weerhoudt burgers ervan 'meer markt' na te streven waar hun dat voor het collectieve welzijn voordelig lijkt. Ook wanneer we het radicale neoliberale programma afwijzen, staan we nog steeds voor lastige afwegingen over meer of minder markt. Wanneer we niet langer op de automatische piloot van marktvrijheid en spontane orde kunnen varen, moeten we ons wenden tot fijnzinniger morele kompassen om de grenzen van de markt aan te geven.³²

³⁰ Friedman en Friedman, *Free to Choose* (noot 16), p. 65; Friedrich A. Hayek, *The Constitution of Liberty*. Chicago (The University of Chicago Press) 1960, p. 261.

³¹ Frank Ankersmit, *Liberalisme, neoliberalisme en de kredietcrisis* (2008). www.liberales.be/essays/ankersmitneo.

³² Elizabeth Anderson, *Value in Ethics and Economics*. Cambridge Massachusetts (Harvard University Press) 1993; Michael Sandel, *What Money Can't Buy*. New York (Farrar, Straus & Giroux) 2012; Debra Satz, *Why some things should not be for sale. The moral limits of markets*. New York (Oxford University Press) 2010.